

מיתת הדגים במכת דם

נהפך לדם כוודאי מתו בתוכו גם הדגים הגדולים וגם הדגים הקטנים, ומוכח שדגה כולל גם גדולים וגם קטנים, ודלא כרשב"א.

ומתריצין דלשון תורה לחוד ולשון בני אדם לחוד, ואה"נ שבלשון תורה 'דגה' כולל בתוכו גם גדולים וגם קטנים, אולם מ"מ בלשון בני אדם אין זה כך, וכמו שמפרש הרא"ש 'שרגילין לקרות לקטנים דגה ולגדולים דג', ומכיון שבנדרים אזלינן בתר לשון בני אדם, הרי שלגבם 'דגה' משמעותו קטנים דווקא ולא גדולים.

ג

המעין במקראי הקודש עיניו תחזינה מישרים שענין זה שהמים אשר ביאור יהפכו לדם ומחמת זה תמות הדגה אשר ביאור מופיע כאן בתורה בתרי דוכתי: חדא באזרה - 'והדגה אשר ביאור תמות', וחדא בעונש - 'והדגה אשר ביאור מתה'.

מכח זה הקשה הגה"ק המהרי"ל דיסקין זיע"א (שהיום יום כט טבת תשס"ג הוא יומא דהילולא דיליה. תורתו מגן לנו היא מאירת עינינו, והוא ימליץ טוב בעדנו) בחידושו על התורה קושיה אלימתא על דברי הגמ': אם האי קרא דאירי במיתת הדגה שביאור נכתב וזוהר ונכתב, מה היה לה להגמ' להביא ממרחק לחמה ולהקשות את קושיה על דברי רשב"א מהפסוק המאוחר יותר המדבר לגבי עצם העונש - 'והדגה אשר ביאור מתה', הוה ליה לאקשווי מהפסוק המוקדם בתורה הכתוב לגבי האזרה - 'והדגה אשר ביאור תמות', שכן סברא אחת היא לשניהם, שכשהיאור נעשה דם מתים בתוכו כל הדגים, בין הגדולים ובין הקטנים.

ד

כאן המקום להעיר שהרמ"מ כשר בחבורו היקר תורה שלמה (ירושלים תשל"ג) הביא

א

כתיב (שמות ז, יד - יח): "ויאמר ה' אל משה כבד לב פרעה מאן לשלח העם. לך אל פרעה בכורך וגו' ואמרת אליו ה' אלוקי העברים שלחני אליך לאמור, שלח את עמי ויעבדוני במדבר והנה לא שמעת עד כה. כה אמר ה' בזאת תדע כי אני ה', הנה אנכי מכה במטה אשר בידי על המים אשר ביאור ונהפכו לדם. והדגה אשר ביאור תמות ובאש היאור ונלאו מצרים לשתות מים מן היאור".

וכך הוה ועל סירובו לשלח את העם נענשו במכת דם, וכדכתיב (שם, יט - כא): "ויאמר ה' אל משה אמור אל אהרן, קח את מטך ונטה ידך על מימי מצרים; על נהרותם; על יאוריהם; ועל אגמיהם; ועל כל מקוה מימיהם, ויהיו דם, והיה דם בכל ארץ מצרים ובעצים ובאבנים. ויעשו כן וגו' ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם. והדגה אשר ביאור מתה ויבאש היאור ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור, ויהי הדם בכל ארץ מצרים".

ב

במסכת נדרים (דף נא ב) יצאה הגמ' לדון מכח פסוקים אלו בדין חדש לענין נדרים. דהנה תניא התם משמיה דר' שמעון בן אלעזר לגבי הנודר "דגה שאני טועם" - המדיר נפשו מלאכול 'דגה', ואיבעי לן למידע למה כוונתו בנדרו, אם אוסר עליו דווקא דגים גדולים ולא קטנים, או קטנים דווקא ולא גדולים, או דילמא לשניהם כוונתו ונאסרו עליו הקטנים עם הגדולים; ופוסק רשב"א ד'דגה' היינו קטנים דווקא ורק בזה נאסר ואילו בגדולים מותר.

על קביעתו זו של רשב"א ש'דגה' משמע רק דגים קטנים, פריך הגמרא ממקרא מפורש דמייחנן לעיל "והדגה אשר ביאור מתה", וכי אפשר לומר שרק הקטנים מתו ולא הגדולים, וכמו שמפרש הר"ן דאם היאור

עדיין איכות הדם כיצד יהיה, ע"כ נוכל לומר שאמר להם שיהיה הדם של היאור מכוער כ"כ דאפילו דג קטן הנמצא בציר של דגים הנקרא כלבית כדאיתא במס' ע"ז (דף לה) גם כן לא תהיה, והיינו שתהיה מכוער ביותר עד שלא תמצא שיהיה זה הדג קטן, ולעולם 'דגה' קטנים משמע; אבל כאן בזה הפסוק שהתורה ספרה לנו הצרות שהיה להם כעת, הכי יספר לנו הכתוב שלא היה להם הכלבית או דגים קטנים, ועל כרחק מספר לנו הכתוב שלא היה שם דגים בין קטנים בין גדולים, ועל כן מביא הגמ' ראייה מזה הפסוק ולא מהקודם".

בעניי לא ירדתי לסוף דעתו הגדולה, שכן הא פשיטא שלא יאמר משה לפרעה שרק כלבית ודגים קטנים לא יהיה לו, שכן מה התראה יש בזה ואיזה איום יש כאן על פרעה שדי לו והותר בדגים גדולים, רק פשוט שהתראת משה היתה שלא יהיה ביאור דגה קטנה מחמת כיעור הדם, והפלגה גדולה היא זו שאפילו כלבית שדרכה לגדול בציר ובמים עכורים לא תוכל להיות בתוכו, ומכל שכן וכוודאי שגם דגים גדולים שאין דרכם בכך לא יוכלו להיות ביאור; ולכן ביאר המהריל"ד שבקרא דהתראה יכולים אנו לומר שאה"נ 'דגה' הכוונה לקטנים דווקא, וילמד פרעה סתום מן המפורש בק"ו שאף גדולים לא יוכלו להיות ביאור.

אלא שאם כן מדוע שלא נתרץ זאת גם בקרא דהעונש ונאמר ד'דגה' קטנים משמע וכדברי רשב"א, וקרא רבוחא אשמעינן שאפילו כלבית ודגים קטנים הרגילים לחיות במים עכורים לא יכלו לחיות ביאור, ונלמד מזה עכירות המים שמכ"ש דגים גדולים לא יכלו לחיות שם.

ן

ואינה ה' לידי למצוא שקושינו זו דהמהר"ל דיסקין קדומה היא יותר, וכבר בשו"ת מים חיים (רפפורט). זיאטמיר תרי"ח. בקונטרס אוצרות חיים הנדפס בסוה"ס, וראו את ד) הביא "בשם אא"ז הגאון מופת

את דברי הגמ' הנ"ל במס' נדרים (אות עה), וראה זה פלא שהוא שינה שם מהגירסא שלפנינו, והגם דבנוסחאות דאיתא קמן הקשתה הגמ' מקרא דהעונש - "והדגה אשר ביאור מתה", הביא הוא תמורתו את הפסוק דכתיב באזרה - "והדגה אשר ביאור תמות".

הגם כי הועיל בזה ליישב את קושיה מהר"ל דיסקין הנוכרת, שאכן הקושיה היא מהפסוק המוקדם דכתיב באזרה, מ"מ לא הראה שם מקור נאמן לחיקון סופרים זה, ומסברא בעלמא אין ראוי לשנות לתקן הספרים ולשלוח יד בקדשים, וכפי שהאריך בזה הרב כשר גופו במבואר הנכבד לגמרא שלמה (ירושלים תשכד) על דבר דקדוקי הסופרים וענין שנויי הגירסאות.

עוד חשוב לציין שבש"ס בבלי יש לגמרא במסכת נדרים סגנון מיוחד השונה במקצת משאר המסכתות, וכלשון הראשונים: "לשון נדרים משונה" (- ראה: תוספות נדרים ז א ד"ה תיבעי; רא"ש נדרים ב ב; ועוד דוכתי).

בטעם הדבר ידוע מה ששיער בזה התפארת ישראל (פ"ב דאבות מ"ד, בועז אות ב) וכתב: "וביחוד דבר זה הוא חובה על כל מחבר ספר לעשות מהדורא על החיבור, ולפשפש בסדקיו ובזויות העמומים והכהים, ומי לנו גדול מרו"ל, והרי גם רב אשי עשה מהדורא על הש"ס (כב"ב קנז ב), וכמדומה לי שמסכתות נדרים וכו' נחטפה השעה ולא נעשה עליהן מהדורא, ולכן באמת לשון מסכתות הללו אינן כסגנון שאר הש"ס"

ויתכן שהוא הנותנת נמי לשינוי זה משאר מסכתות הש"ס שבהם נהוג להביא את הפסוק המוקדם יותר, והכא מפני שאין זה כי אם מהדורא קמא, היינו טעמא שהובא הפסוק המאוחר יותר.

ה

המהר"ל דיסקין דקא מותיב ליה איהו נמי מתרץ לה: "דמזה הפסוק לא מוכח כ"כ. דזה הפסוק הקודם מיירי בהתראה ולא ראו

שזה נעשה כדי שיוכלו להכותם שוב במכת הארבה, אבל כאן אין כל טעם שישארו הגדולים, וכפי רחויזין באמת שמתו הגדולים עם הקטנים.

וחשכתי ליתן טעם לשבח מדוע היה צריך לכא' להיות נס מיוחד שימותו הדגים הקטנים ולא הגדולים, דהנה התבאר במדרשים (ראה תו"ש אות עא שהביא בזה כמה וכמה גירסאות) שכל העשר מכות שהביא הקב"ה על מצרים לא הביאן אלא באופן של מידה כנגד מידה, ומכת דם היתה לפי שלא היו מניחין בנות ישראל לטבול מטומאתן כדי שלא יהיו פריץ ורביץ ולפיכך הפך הקב"ה את מימיהן לדם.

והנה איתא במס' סוטה (דף יא ב) שהקב"ה היה מזמין 'דגים קטנים' להנשים הצדקניות שבמצרים כדי שיהיו פריץ ורביץ וכמבואר שם, והוה אמינא שהיינו טעמא נמי שמתו הדגים במכת דם כדי שגם בזה יהא מידה כנגד מידה, ולכן הוה סלקא דעתך שנעשה נס וימותו רק הקטנים ויראו שהוא מטעם זה, אבל מהא שלא פירש הכתוב את נס זה להדיא כמו במכת ברד, משמע שמתו גם הגדולים ואכן טעם מיתת הדגים הוא מענין אחר, וראה בהמשך הדברים שנביא את טעם מיתת הדגים בשם המדרש.

(ולהעיר שהצפנת פענח המובא להלן ס"ל שאכן כך היה ובמכת דם מתו רק הקטנים ויעו"ש טעם דבריו, וליה לא ס"ל כטענת הגר"ח רפאפורט שהיה להתורה לפרט זאת כמכת ברד; ולהנ"ל אפשר להוסיף טעם אחר למיתת הקטנים דווקא, והוא משום מידה כנגד מידה וכדפרישית).

ז

ואשר יראה לתרץ בפשטות את קושיית המהרי"ל דיסקין ודעימיה, יבואר בהקדם הא דאיתא במס' יומא (דף כו א): "אמר רבא, לא משכחת צורבא דרבנן דמורי אלא דאתי משבט לוי או משבט יששכר; לוי דכתיב (רברים לג, י) יורו משפטיך ליעקב; יששכר דכתיב (דהיי"א יב, לב) ומבני יששכר

הדור מוה"ר חיים כהן רפאפורט אב"ד דק"ק לבוב" לתרץ זאת: "דלכאו' קשה מאי פריץ קטנים מתו גדולים מתו, דילמא באמת כך הוי; ומה שפירש שם הר"ן 'והא כיון שהיאור נהפך לדם ודאי מתו בין גדולים בין קטנים' קשה, דזה היה נכון אם היה דם כטבע אבל הים היאור נהפך לדם בנס ונוכל לומר שזה היה ג"כ נס שימותו דוקא קטנים ולא גדולים; אבל זה אינו, דאם היה בזה נס שימותו הקטנים ולא הגדולים, א"כ היה עיקר הנס שלא מתו הגדולים, א"כ היה התורה מזכיר זה הנס שלא מתו הגדולים, כמו שהתורה מזכיר גבי מכת ברד 'והחטה והכסמת לא נכו כי אפילות הנה', ופירש"י 'כי פלאות נעשה להם שלא לקו', אלא ודאי שלא היה שם נס ומתו ג"כ הגדולים, ומקשי שפיר.

והנה כל זה שהגמרא מקשה מקרא 'והדגה אשר ביאור מתה' אבל מקרא דגבי התראה 'והדגה אשר ביאור תמות' לא הוי מקשי מידי, דהרי נוכל לומר דבאמת לא התרה רק שהקטנים ימותו ולא הגדולים מחמת שיהיה לגדולים נס שלא ימותו וכהנ"ל, ואין להקשות א"כ למה לא התרה בהם בפירוש שיהיה נס שלא ימותו הגדולים, כי אצל התראה לא שייך שיתרה שלא ימותו הגדולים, דהא התראה הוא לאיים ולפחד אותו, ואיך יאיים ויפחד אותו שהגדולים לא ימותו, ולכן מקשי מקרא בתרא 'והדגה אשר ביאור מתה' דקטנים מתו וגדולים לא מתו, ואין לומר דהיה בזה נס, דע"ז שפיר קשה דאם היה נס שלא מתו הגדולים היה התורה מזכיר כמו גבי מכת ברד וכהנ"ל."

ודבריו צריכים תלמוד, דהא קיימא לן דלמעוטי בניסא עדיף ומהיכי תיתי שיהיה נס נוסף שימותו רק הדגים הקטנים ולא הגדולים, ומדוע שנאמר שאם היאור נהפך לדם בנס הרי שנעשה בו עוד נס שלא מתו כולם; ובשלמא להאי מ"ד שפלאות נעשו במכת ברד שלא נכו החטה והכסמת, הלא היה טעם וסיבה לכך וכפי שכתבו המפרשים

יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל. ואימא יהודה נמי, דכתיב (תהלים ס, ט) יהודה מחוקקי. אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא קאמינא."

והקשו התוס' (ד"ה יהודה): "יהודה מחוקקי. יש מקשה אמאי לא מייתי מדכתיב בתורה, דכתיב (בראשית מט, י) לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו. וי"ל דההיא בכרכה הוא דכתיב, אבל מהאי קרא מייתי שכך היה שביהודה יש מחוקקים."

ועל תירוצו זה דתוס' שכתב "ההיא בכרכה הוא דכתיב" התפלא המהרש"א על אתר בח"א: "והוא דחוק, דנהי בכרכה הוא דכתיב, וכי לא נתקיימה ברכת יעקב חס ושלום", ויעו"ש מה שתירץ את קושית התוס' בענין אחר. ובספר הנכבד שיח יצחק (עמ"ס יומא, שם) הוסיף להתפלא על דברי התוס' דאם אכן כדבריו דלא מייחנן קראי דברכה, איך הביאה הגמ' לגבי לוי את ברכתו של משה יורו משפטין ליעקב."

ומכח שני קושיות אלו ביאר השיח יצחק את דברי התוס' בענין אחר, לדעולם פשוט וברור לנו שברכותיו של יעקב ומשה יתקיימו ולכן באמת יכלה הגמ' להביא את ברכת משה ללוי, אלא דבכה"ג שישנו לפנינו שני פסוקים שאפשר להביאם, מעדיפה הגמ' להביא את הפסוק שהוא מעשה שהיה, ונמצא שאין כוונת התוס' 'ההיא בכרכה הוא דכתיב' דח"ו לא תתקיים, אלא כוונתם דבדאיכא תרי קראי, קרא דמעשה עדיפא ליה.

ובמסילה זו שסלל השיח יצחק נעלה ליישב את קושית המהרי"ל דיסקין, שהרי כאמור שני פסוקים ישנן לפנינו בענין מיתת הדגה ביאור: הפסוק המוקדם הנאמר באזרה - 'והדגה אשר ביאור תמות', והפסוק המאוחר הנאמר במעשה העונש - 'והדגה אשר ביאור מתה', והוה ס"ל להמהרי"ל דיסקין שראוי להביא את

הפסוק המוקדם ולכן הוקשה לו על הגמ' שהביאה את הפסוק המאוחר.

אולם להנאמר לעיל אתי שפיר, דאף שראוי להביא את המוקדם ולא את המאוחר, מ"מ הוא דווקא כששניהם שקולים ושניהם איירי או קודם שהמעשה היה או אחר המעשה; אולם כאן הלא הפסוק המוקדם אינו מדבר על מעשה שהיה אלא על אזורה גרידא, ואף שפשיטא לן שהמעשה יתקיים מ"מ העדיפה הגמ' להביא את הפסוק המאוחר יותר, וכמו שמצאנו שהעדיפו להביא קרא ד'לא יסור שבט מיהודה' ולא להביא 'יהודה מחוקקי', משום דזכות הקדימה נתונה לפסוק המדבר במעשה שהיה. וזה פשוט ומחזור.

ח

או יאמר בענין אחר על דרך החידוד, בהקדם מה שיש להבחין בחילוק שישנו בין פסוקי העונש לבין פסוקי האזהרה. הנהה באזרה כתיב "ובאש היאור ונלאו מצרים לשתות מים מן היאור", ואילו בעונש כתיב "ויבאש היאור ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור", הרי לנו שאזהרתם היה ש'ילאו' מלשתות מים והעונש היה שלא יכלו לשתות מים, והגם כי לפי פשוטו של מקרא דא ודא אחת היא ואין כל חילוק ביניהם, מ"מ הלא דבר הוא מאי טעמא לא השוה הכתוב לשונו לכתוב בתרוייהו כהדדי.

ומסתברא מילתא לומר שאכן יש כאן חילוק בין העונש להאזהרה, שמתחילה לא הוזהרו מצרים אלא שילאו מלשתות המים, וכלומר שאין זה עדיין בבחינת העזר היכולת לשתות מים רק שישנו איזה אפשרות לשתית המים, והם ילאו ויתעייפו מלהגיע לזה; אולם כשענשו לבסוף היה זה באופן שלא יכלו כלל לשתות מן היאור, שכן מימי היאור נפסלו משתיה לגמרי ולא היה להם תקנה כלל.

עוד יש להקדים קושית הראשונים הנודעה עה"פ (שם, כב): "ויעשו כן החרטומים בלטיהם ויחזק לב פרעה", איך

שביאור ואף הגדולים בכלל, וע"י סרחון הפגרים נפסלו המים לשתייה מכל וכל.

ומעתה הא דבאזהרת הקב"ה למצרים לא נאמר שלא יוכלו לשותת המים, אלא שיעכירו המים ויהיו ראויים לשתייה בדוחק גדול, על כרחך דהא משכח"ל רק אם לא ימותו כל הדגים שביאור אלא רק הקטנים והחלשים, וזה יהיה ע"י שיהפכו המים לדם לזמן קצר שאין די בכך שימותו גם הדגים הגדולים והחזקים.

אולם בעונש ששם כתיב שלא יכלו לשותת המים כלל, בודאי הוא מפני שמתו כל הדגים, הקטנים עם הגדולים ואחת מהנה לא נעדרה, וסרחון גדול שכזה פסלם משתייה לגמרי.

וצריך לומר שאף ולמרות שהקב"ה הזהירם להמצרים רק שילאו מלשתות המים, מ"מ כיון שעמרו במרים ולא שמעו בקול ה', הוחמר עונשם ונגזר שמי היאור לא יהיו ראויים לשתייה לגמרי, (ואל תשיבינו שאין עונשין אא"כ מזהירין, שכן גבי בני נח כלל אין צריכים התראה, וראה סנהדרין נז).

ובזה אתי שפיר קושית מהריל"ד כמין חומר, שבודאי לא הוה מצי הגמ' למייתי ראייה מקרא קמא דאזהרה - "והדגה אשר ביאור תמות" ולהוכיח משם ש'דגה' משמע בין גדולים בין קטנים, שהרי באזהרה מפורש שרק ילאו לשותת המים ולא כתיב שלא יוכלו לשותת המים, ועל כרחך זהו משום שרק הדגים הקטנים מתו וכך היה סרחון מועט שלא פסלם לגמרי משתייה, אולם בקרא בתרא דהעונש - "והדגה אשר ביאור מתה" מהא שפיר הוכיחו, שכן סיפא דקרא הוא "ולא יכלו מצרים לשותת מים מן היאור" ומשמעותו שמתו כל הדגים שביאור ולכן נעכרו מימיו לגמרי, מהא שפיר פריך הגמ' ד'דגה' משמע גדולים ומשמע קטנים, ודרו"ק.

מ

אחר כותבי את תירוצי זה מצאתי להגאון הנפלא מוה"ר שלמה קלוגר בספרו נדרי

עלה ביד החרטומים לעשות כן ולהפוך מים לדם, הלא היה הדם בכל ארץ מצרים, ומגין היה להם מים לעשותם לדם בלטיהם; וראה ליוב"ע שתרגם "והפיכו מן מיא דגושן", ובזה הסיר קושיית הראשונים שכן הדם היה בארץ מצרים דייקא, והם נטלו מארץ גושן.

ומצאתי חדוש נפלא לחד מן קמאי ה"ה רבינו יוסף בכור שור שכתב בפירושו עה"ת (שם, כו): "ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם. נ"ל שלא נעשה היאור דם, אך אותה שעה, ובאותה שעה שנקרש ונעשה דם מתה הדגה, ואח"כ נעשה מים; תדע, דלא אמר שלא יכלו לשותת מן היאור מפני שהוא דם, כי אם מפני שמתה הדגה ונסרחה נבלתם ובאש היאור; וגם אומר שעשו החרטומים, ומה עשו - הלא הכל דם אפילו בכלים כמו שהוא אומר בעצים ובאבנים, אלא ודאי לפי שעה היה דם בכל ארץ מצרים ואח"כ נהפך למים, ואח"כ חזרו החרטומים והפכוהו כמו כן לדם", ויעו"ש עוד, וכמה מהראשונים הביאו את חידושו של הבכור שור, ויש שאפילו הוסיפו להוכיחו ולחזקו.

ואף שכבר נתחבטו בזה רבותינו בעלי החוס' במושב זקנים, שא"כ לא היתה מכה זו ראויה להקרא בשם 'מכת דם', כי אם 'מכת ההבאשה', אולם כבר מצאנו שיישבו זאת (ראה בפירוש התורה לבעלי החוס', ז יז אות ו) שמכיון שההבאשה אינה נכרת אלא הדם הוא שניכר לפיכך קראוהו מכת דם.

לפי חידושו זה דהבכור שור, פשיטא דמה שאמרינן שהיאור נהפך לדם היה למשך זמן כזה שהדגים שביאור ימותו, כי ברגע קטון שיצאו הדגים ממקום חיותם זה המים, עדיין לא ימותו וכפי שהמצאות מוכיחה; ואף אם ימשך יותר זמן, עדיין לא ימותו כל הדגים, אלא רק אותם הקטנים והחלשים שאין כוחם במותנם, והגם כי אף מיתת אלו נותן טעם לפגם ומעכיר את המים לפוסלו משתיית סתם בני אדם, מ"מ בשעת הדחק דליכא מיא וע"י התאמצות גדולה עדיין אפשר לשותת מזה; וכודאי צריכים אנו לומר שהיאור נהפך לדם במשך זמן ארוך כזה שמתו כל הדגים

ואם כי יש להביא סמך לדבריו שדרך הדגים הקטנים להיות סמוכין לשפת הים, מלשון רש"י (ברכות מד בד"ה גילדני) שפירש על סוג דגים מסוים שהוא "דגים קטנים מאוד ומצויין בין הקנים שבאגם", מ"מ יש להעיר בדבריו שמשמע מיניה שהבין שהיאור הוא "רחב הרבה כדרך ים גדול", ואם קבלה הוא נקבל, אלא שיעוין בהמשך דבריו שהבאנו מהגאון הצפנת פענח שהביא מכמה דוכתי שמפורש בהם שהיאור היה תעלות מים העשויים בידי אדם כדי להשקות השדות, ואין מסתבר שיעשו אותם רחבים הרבה.

ורוח אחרת היתה עמי לומר בענין זה מילתא חדתא והוא דבר נאה ומתקבל, בהקדם מה שיש להבחין חילוק נוסף בין פסוקי האזהרה להעונש, דבאזהרה הזהיר הקב"ה רק על מימי היאור - "הנה אנכי מכה במטה אשר בידי על המים אשר ביאור ונהפכו לדם", ואילו בעונש הרחיבו את היריעה והתם כתיב שהקב"ה אמר לו שיניטה ידו "על מימי מצרים על נהרותם על יאוריהם ועל אגמיהם ועל כל מקוה מימיהם ויהיו דם, והיה הדם בכל ארץ מצרים ובעצים ובאבנים".

והנה מבואר במדרש (שמות רבה, ט ח. והובא בפירש"י) דהטעם שלקו המים שביאור, הוא מפני שפרעה והמצריים היו עובדים ליאור ואמר הקב"ה אכה אלוהו תחילה ואח"כ אכה את עמו, וכמשל הדיוט שאומר 'מחי אלוהיא ויבעתון כומריא'. ולפי"ז צריך ביאור דהתינח המים שביאור לקו מטעם זה, אבל מה טעמא לקו הדגים שביאור, ומה פשעם ומה חטאתם שנגזרה עליהם כליה.

וראה במדרש לקח טוב (הובא בתו"ש, אות עו) שכתב בוה: "מכה בתוך מכה נעשה במצרים, מה שלא נעשה במבול. שהרי במבול לא נגזרה גזירה על הדגים שבים שנאמר (בראשית ז, כב) 'מכל אשר בחרבה

זרזיין שאף הוא הקשה כקושיית המהרי"ל דיסקין והגר"ח רפאפורט, ואף שאין דבריו עולים בקנה אחד עם דבריו והוא אמר חדא ואנא אמינא חדא ולא פליגי, מ"מ גם הוא סבירא ליה שישנם חילוקים בין האזהרה להעונש, ואף שבתחילה לא הזהיר הקב"ה על עונש גדול כ"כ, מ"מ כיון שעמדו במריין ובסירובן לשמוע דבר ה' החמיר עמהם הקב"ה בדינם.

ולבל יחסר המזג אביא בכאן את תירוצו על זה הקושיה, ובתחילה הבחין בכמה חילוקים בין העונש לאזהרה, דבאזהרה כתיב ונהפכו המים ולא כתיב 'כל' המים כבעונש, וגם באזהרה כתיב 'ונלאו' ובעונש כתיב 'ולא יכלו'.

ולכן תירץ: "נראה דתחילת אזהרה הוי רק שהמים אשר סמוכין לשפת היאור שהדרך לשאוב שם מים הם יהפכו לדם, אך המים אשר באמצע היאור כי היה רחב הרבה כדרך ים גדול המה לא יהפכו לדם, רק שמ"מ לשאוב באמצע היאור הוה ענין קשה מאוד, לכך אמר ונלאו, שאף שיהיה יכולת בידם על צד הדוחק לשאוב מאמצע היאור אך יהיה להם הענין בקושי, וממילא לא היו מתים רק דגים קטנים הסמוכין לשפת היאור, כי דרך דגים קטנים להיות סמוכין לשפת הים, אבל דגים גדולים הולכין באמצע הים כי כאיש גבורתו, ולכך כיון שבאזהרה לא הוי ראוי להיות נהפך לדם רק סמוך לשפת היאור ולא באמצע ושפיר י"ל דהקטנים ימותו ולא הגדולים.

אבל אח"כ, כיון שכ"כ הזהירם ולא שמעו לו נתחייבו עונש יותר חזק עבור שעמדו במדרן, ונהפכו כל המים אף שבאמצע היאור לדם, ולכך אמר כל המים אשר ביאור לדם, כיון דכולם נהפכו לדם, ולכך ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור, לא הוי אפשר בשום אופן לשתות ממנו, לכך פריך שפיר כיון דכולו נהפך לדם, אטו קטנים מתו גדולים לא מתו וזה היפך הסברא כיון דכולו נהפך לדם".

(ואף שבפסוקי העונש כתיב שכל מקרי המים שבמצרים היו דם, יעו"ש שביאר שהיה שם דם אבל לא שנהפכו במציאות לדם, ועוד נאריך בזה בהמשך הדברים).

כך גם ביאר הרוגאצובי את ענין מיתת הדגים, וכתב הדגה בסוגיא דנדרים דעסיקנן בה הקשתה הגמ' על הא דס"ל לרשב"א ד'דגה' משמעותו דגים קטנים דווקא, מקרא דהדגה אשר ביאור מתה משמע שמתו גם הגדולים וגם הקטנים, ותירצו דלשון תורה לתוד ולשון בנ"א לתוד.

ומחדש הצפנת פענח דלעולם אפשר לתרץ על הקושיה בשונה מתירוץ הגמ' ולומר דהן לשון תורה והן לשון בנ"א הוא שדגה פירושו קטנים ולא גדולים, ואכן ביאור מתו רק הקטנים ולא הגדולים, וטעם הדבר הוא ע"פ הא דתנינן במס' גיטין (דף נט ב) דמצודות הדגים יש בהם משום גזל מפני דרכי שלום, ופירש"י דמדאורייתא כל כמה דלא מטא לידיה לית בהו משום גזל, ורק רבנן הוא שתקנו גזל בזה מפני דרכי שלום.

והנה הירושלמי (פ"ה דגיטין ה"ט) כתב דאין לאדם זכיה בדגים שבמצודותיו כל כמה דלא מטא לידיה הוא דווקא ברברתא אבל לא בדקיטא, ופירש"י הקה"ע (כפירוש ב') שבדגים גדולים אין זכיה מהתורה אבל בדגים קטנים הוא זוכה בהם ואע"פ דלא מטא לידיה.

והיינו טעמא שמתו דווקא הדגים הקטנים, שכן בהם היה למצרים זכיה ונענשו בממונם, אבל בדגים הגדולים שאינם שלהם ועדיין לא זכו בהם לא שלטה בהם מיתה, עכ"ד הצפנת פענח, ושפתים ישק.

איכרא שכל דבריו הם שלא כדברי הגמ' המפורשים במס' נדרים שהוא עצמו הביאם, שלדברי הגמ' מתו כל הדגים, הקטנים עם הגדולים, ואילו לדבריו מתו רק הדגים הקטנים. וצריך ביאור מה טעמא מיאנה הגמ' לומר כדבריו ולהשוות לשון תורה

מתו, ולא דגים שבים". אלא שהמדרש סתם דבריו ולא פירש טעמא מאי היה חלוק מצרים מדור המבול, ומאיזה סיבה החמירו במצרים להמית אף את הדגים, מה שלא מצאנו כן בדור המבול.

ומצאתי הטעם בזה בדברי מדרש החפץ (הו"ד בתו"ש, אות עז): "והדגה אשר ביאור תמות, כדי שלא יאמרו מזל דגים כעס על הים והכה אותו", ומבואר הטעם שלקו מי היאור והטעם שלקו הדגים שביאור.

וראה זה חדש אשר אשכחנא בס"ד מילתא חדתא ליתן טעם אחר על סיבת הענש מי היאור ודגי היאור, והוא שהיה בזה עונש נוסף על המצריים, שמלבד מה שנענשו שלא היה להם מים לשתות, נענשו גם בממונם וברכושם, שנפסדו מי היאור והדגים השייכים להם.

והגאון האדיר רבי יוסף ראזין המכונה הרוגאצובי הוא שכתב כן, והאריך בכמה דוכתי ביסוד זה שהמצרים נענשו כאן בממונם (צפנת פענח על הרמב"ם, מהדו"ת פ"ד מהלכות ע"ז ה"י, דף יד א מדה"ס; שו"ת צפע"ג נ"י ח"א דף קצא א מדה"ס; צפע"ג עה"ת כאן) ותורף דבריו המבוארים שם הוא, שבתחילה יש להבחין שהיאור הוא זה שנהפך לדם, והנה מהות היאור בשונה מהנילוס היא שהיאור הוא בריכות שנעשו ונחפרו בידי אדם (כמפורש ברש"י בראשית מא, א: 'הארץ עשויה יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכה ומשקה'; רש"י שמות ז, יט: 'יאוריהם הם בריכות נגרים העשויות ביד אדם'), ואילו הנילוס וכן שאר הנהרות נבראו בידי שמים.

ומכיון שהיאור נחפר בידי המצריים הרי שהיה להם בעלות ממונית עליו (וכמבואר בתוס' ב"ק פא א ד"ה ומעין) ולכן נענשו בממונם ונהפך היאור לדם, אולם הנילוס ושאר מקוי המים שנעשו בידי שמים אכן לא נענשו להתהפך לדם שהרי אין זה ממון המצרים.

הצפע"נ שהטעם הוא משום ממון המצרים, אבל מכיון שבפסוקי האזהרה מובא שאף שאר המימות יהפכו לדם מוכח שלא כדבריו.

ומעתה נתנה ראש ונשובה ליישב את קושיית מהר"ל דיסקין ודעימיה, ונימא שבדווקא שאלה הגמ' מפסוקי העונש ולא מפסוקי האזהרה ואע"פ שהם מוקדמים יותר בתורה, והטעם לכך הוא מכיון שאם היו שואלים מפסוקי האזהרה לא היה לנו כל הכרח שדגה משמע גם גדולים, שכן התם כתיב שרק היאור נהפך לדם, וא"כ אפש"ל שהטעם בזה הוא כדברי הצפע"נ משום ממון המצרים, וא"כ אף הדגים מתו רק הקטנים שהם ממונם ולא הגדולים.

ולכן שאלה הגמ' מפסוקי האזהרה, דשם כתיב שאף שאר מימי מצרים נהפכו לדם ואע"פ שלא היה ממון המצרים, ונמצא שהאמת היא שלא כטעם הצפע"נ אלא כטעם המדרשים, וא"כ אף בדגים מתו גם הגדולים, ושפיר פריך הגמ' דמהא חזינן שדגה משמע גדולים ומשמע קטנים, וזה הפלא ופלא על דרך החידוד.

יא

עוד רגע אדבר בענין פירוש תיבת 'דגה' שבלשון בני אדם היינו דגים קטנים ובלשון תורה משמע בין גדולים ובין קטנים, די ש לדון ולהסתפק היכא שאין התורה מספרת מדנפשיה על 'דגה' שאז בודאי פירושו כלשון תורה, אלא שהתורה אומרת מה שאמרו בני אדם, האם בתר אלו שאמרו זאת אזלינן ולשון בני אדם הוא, או דילמא כל המובא בתורה לשון תורה הוא.

ואין הדברים מחוורים כלל, דהנה בפרשת המתאוננים (במדבר יא, ה) כתיב שהאספסוף התאוו תאוה ויבכו: "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם" - ותפסו בלשונם לומר 'דגה', וראיתי להגאון הנצי"ב בחידושיו 'מרומי שדה' לנדרים שפירש זאת וכתב: "והא דכתיב וזכרנו את ה'דגה' אשר

ללשון בני אדם ולומר שבשניהם דגה היינו קטנים.

והנראה שהגמ' סרבה לומר שמיתת הדגים היתה מדין ממון המצרים ולכן מתו רק הקטנים ולא הגדולים, שהוא לפי דהוה קשיא ליה דאם כן מדוע נהפכו כל מקרי המים שבמצרים לדם, דבשלמא היאור היה ממון המצרים, אבל הנהרות והאגמים הרי בידי שמים נבראו ואינם של המצרים ולא היה להם להענש.

ומה שתירץ הצפע"נ עלה שיש להבחין ולחלק בין כל מקוי המים שהיה שם דם גרידא לבין היאור שבו נהפכו המים לדם במציאות, לא הוה סבירא להו, שכן הפסוק כוללם יחד "על נהרותם על יאוריהם ועל אגמיהם ועל כל מקוה מימיהם ויהיו דם" ומשמע שכל המים נעשו דם באותו אופן; ולכן לא קבלה הגמ' בנדרים טעם זה וס"ל דבלשון תורה דגה משמע גדולים ומשמע קטנים.

העולה לנו עד כה, שישנם שני דרכים בהבנת עונש היאור והדגים. הראשון הוא המבואר במדרשים, שהיאור נענש משום שנעבד ע"י המצרים, והדגים נענשו שלא יאמרו מזל דגים כעס על היאור והכה אותו. והדרך השני המבואר בצפנת פענח שזה היה מדין ממון המצרים.

והנפק"מ בין שני הדרכים הוא אם מתו גם הדגים הגדולים או רק הקטנים, דלטעם המדרשים מתו גם הגדולים ולטעם הצפע"נ מתו רק הקטנים, ונמצא שהסוגיא בנדרים הסוברת שמתו גם הדגים הגדולים סבירא ליה נמי כטעם המדרשים.

עוד נתבאר שההכרח לומר כטעם המדרשים ולא כטעם הצפע"נ הוא ממה דחזינן שבפסוקי העונש כתיב שכל המים במצרים נהפכו לדם, וגם הנהרות והאגמים נענשו בזה ואף שבידי שמים נעשו ואינם ממון המצרים; וכלומר, דהתיינח בפסוקי האזהרה לפרעה ששם נאמר שיהפך רק היאור לדם היינו יכולים לבאר כטעם

בני אדם לחוד, דהתינת אם נאמר שלשון בני אדם המסופרת בתורה אף היא כלשון תורה, הרי שעל אף שברור שאזהרת משה לפרעה בלשון בני אדם איתאמרת, מ"מ התורה הביאתו בלשון תורה, ושפיר היה מצי למיפרך מקרא קמא דהאזהרה ואף לתרץ את אותו תירוץ, והטעם ששאלו מהפסוק השני הלא הוא כתוב בארוכה לעיל.

אבל מה נענה ליום שידובר לן מהשיטות הסוברות דלשון בני אדם הנאמר בתורה אף הוא לשון בני אדם, דא"נ מקרא דהעונש שהתורה אמרתו שפיר יכלו לתרץ דלשון תורה לחוד ולשון בני אדם לחוד, אבל עדיין קושיית הגמ' במקומה עומדת מקרא קמא דהאזהרה, שבו דיבר משה לפרעה בלשון בנ"א והזהירו על 'דגה' בלבד, האם יתכן לומר שהזהירו שדגים קטנים ימותו וגדולים לא ימותו.

ונמצא קושיית המפרשים שעסקנו בה בכל דברינו עד עתה קשה ביתר שאת וביתר עוז, דלא זו בלבד דהעדפה גרידא יש לנו להביא את הפסוק המוקדם, אלא שעל הפסוק השני באמת יכלה הגמ' לתרץ 'לשון תורה לחוד ולשון בנ"א לחוד' משא"כ בפסוק הראשון דהוא לשון בנ"א שלא שייך לומר כן.

אולם אין מכאן ראייה מוכחת שדיבורי בני אדם המובאים בתורה בלשון תורה נאמרו, שכן יש לדון בתירוצים הנזכרים אם אפשר לבאר לפי מסקנתם שאכן האזהרה היתה על דגים קטנים דווקא, ועדיין הדבר צריך תלמוד לפלפל בזה.

נאכל במצרים חנם, היינו דווקא קטנים מלוחים שמנהג להאכיל לעושים במלאכה, והמה דברו בלשון בני אדם, וכבר כתב גם ברמב"ן שכוונתן היתה על דגים קטנים.

לעומת זאת ראיתי להגאון רי"ש נאטאנואהן בעל השואל ומשיב בחידושי אגדות 'דברי שאול' ליומא שנקט בדרכו הראשון שהמה התאוננו על כל סוגי הדגים הקטנים עם הגדולים, מחמת שלא טעמהו במן. (יעו"ש, ובהמשך דבריו כתב עוד שנתכונו רק על דגים קטנים, שכדאמרינן בכתובות ס ב הוא מזיק למניקות ולכן לא טעמהו במן, והוא כדברי הנצי"ב ומטעם אחר).

ושיטה שלישית ראיתי בזה לרבי יוסף חיים מבגדד בעל הבן איש חי בספרו בן יהודע ליומא שפירש שנתאוננו דווקא על דגים גדולים, וכן כתב בשפתי חכמים על פירוש רש"י בפסוק הנזכר.

ואם כי על דרכם של הבן יהודע והשפתי חכמים כבר נתפלאו כמה מהאחרונים שלשון תורה אין כאן ולשון בני אדם אין כאן, דבלשון בנ"א 'דגה' היינו דווקא קטנים ולא גדולים ובלשון תורה 'דגה' כולל הכל ויבואו שניהם, אך מהדעות האחרות דלעיל עולה לכאן שני דעות איך מחשיבים לשון בנ"א המובא בתורה, אם כלשון תורה או כלשון בני אדם.

וממוצא דבר ניהדר לנידון דידן בדברי הגמ' בנדרים דפריך על רשב"א מקרא דהעונש ומשני דלשון תורה לחוד ולשון